

ԳԱՌՆԻԻ ԲՈԼՈՐԱԿ ՏԱՃԱՐԻ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Գառնիի հեթանոսական տաճարի արևմտակողմին կիպ կպած բոլորակ հատակագծով, զգալի չափերի քրիստոնեական տաճար ենք ունեցել, որը հայ ճարտարապետության վաղ միջնադարի կարևոր հուշարձաններից է: Մեզ են հասել տաճարի արևելյան մասի հիմնապատերը, պատերի ստորին մասի շարքերից փոքր հատվածներ, մեծ մասամբ զրկված տուֆի երեսապատումից, ինչպես և մի քանի պատամիջի զանգվածներ, որոնցից մեկը՝ միջին չափերի:

Էջմիածնի հոգևորականներից վարդապետ Խաչիկ Դադյանը, որ այս դարակազմում պեղել էր Ջվարթնոցի ավերակը և մի քանի այլ հուշարձաններ, 1907 թ. մասնակի պեղումներ կատարելով անտիկ տաճարի շուրջը, գրում է. «Բերդի միջի սարավոյթի ապարանքի արևմտյան կողմը գտնվեցավ մի մեծ եկեղեցվո հատակագիծ, որի սեղանը վիթխարի փլատակների տակ է, նման Ջվարթնոցի զանգվածների...»¹:

Գառնիի հեթանոսական տաճարի մասին խոսելիս Թորոս Թորամանյանը հիշատակում է նաև այս եկեղեցին. «Արևմտյան կողմին գրեթե կից կա բոլորակ կամ ութանկյունի մի շենքի մնացորդ հազիվ հիմերը նշմարելի»²: 1909-1911 թթ. Ն. Յա. Մառի արշավախումբը Գառնիի հեթանոսական տաճարի պեղումներին զուգընթաց բացում է բոլորակ տաճարի մնացորդները: Արշավախմբի մասնակից Յա. Ի. Սմիռնովը Գառնիի ամրոցի գլխավոր հատակագծի վրա կետագծով ցույց է տալիս նաև բոլորակ տաճարի հատակագիծը:

Ն. Յա. Մառի արխիվում կա գրառում. «Կաթողիկե եկեղեցու քարերը համարյա ամբողջությամբ, դրսից մինչև հողի հարթությունը պոկված են և տարված: Այսպիսի այլանդակված ձևով էլ ամենայն հավանականությամբ կանգնած է եղել այդ եկեղեցին մինչև գլխավոր հուշարձանի կործանումը»³:

¹ Խ. Դադյան, 1907 թ. հնագիտական պեղումները, «Արարատ», 1909, էջ 169:

² Թ. Թորամանյան, Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության. աշխատությունների երկրորդ ժողովածու, Երևան, 1948, էջ 126:

³ Архив Н. Я. Марра. — Архив АН СССР, ф. 800, д. 29, стр. 61: Տես Ստ. Խ. Մնացականյան, Ջվարթնոցը և նույնատիպ հուշարձանները, Երևան, 1971, էջ 222-223:

Ն. Գ. Բունիաթյանը, որ Գառնիի հեթանոսական տաճարի ամենահանգամանալից հետազոտողներից է, նրա գիտական չափագրողը, վերակազմության նախավերջին նախագծի ստեղծողը և երեսնական թվականների վերաշինական աշխատանքների ձեռնարկողը, իր աշխատությամբ⁴ էջերուն բոլորակ տաճարի վերաբերյալ ոչինչ չի ասում:

1949 թ. սկսվում են Գառնիի ամրոցի սիստեմատիկ ուսումնասիրությունները: Պեղումներով զբաղվող Հայաստանի ԳԱ գիտական արշավախմբի ղեկավար Բ. Ն. Առաքելյանը իր աշխատության մեջ հրապարակում է նաև բոլորակ տաճարի հատակագիծը (Ա. Ա. Սահինյանի չափագրությամբ) և շուրջ երեք էջ հատկացնում նրա նկարագրությանը և կառուցման ժամանակի որոշմանը⁵: Տարիներ անց նույն հարցին անդրադառնալով, Բ. Առաքելյանը Գ. Կարախանյանի աշխատակցությամբ հրատարակած «Գառնի» մատենաշարի III գրքում ևս երկու էջ է հատկացնում բոլորակ տաճարին, առընթեր բերելով նույն հատակագիծը: Այդտեղ էլ տողատակում ծանոթագրում է, որ «Գառնիի ճարտարապետական հուշարձանների ուսումնասիրությամբ պարապում է արշավախմբի ճարտարապետ Ա. Սահինյանը»⁶:

«Гарни и Гегард» աշխատության⁷ մեջ Ա. Ա. Սահինյանը բոլորովին չհիշելով Գառնիի բոլորակ տաճարը, նույն աշխատության բարեփոխված և լրացված «Գառնի և Գեղարդ» հրատարակության մեջ գրում է. «Շենքի [պալատական - Տ.Մ.] մնացորդների մի մասը գտնվում է VII դարում կառուցված քրիստոնեական պաշտամունքի քառաբսիդ տաճարի հիմքերի տակ»⁸, ուրիշ ոչինչ:

Ստ. Խ. Մնացականյանը նույնպես անդրադառնում է Գառնիի բոլորակ տաճարին, և եթե կառուցման ժամանակը որոշելիս նույնությամբ կրկնում է Բ. Առաքելյանին (առանց վերջինիս անունը տալու)՝ որ այն VII դարի՝ 659 թ. կառուցված հուշարձան է, ապա ծավալատարածական հորինվածքի վերակազմության հարցում նա ամբողջությամբ ինքնուրույն է⁹:

Ընդունելով Գառնիի բոլորակ տաճարի կառուցման Բ. Առաքելյանի սահմանած ժամանակը, կուզենայինք պարզություն մտցնել հարցի մանրամասներում:

⁴ Ճարտ. Ն. Բունիաթյան, Հեթանոսական տաճար Տրդատի պալատին կից Գառնի ամրոցում, Երևան, 1933:

⁵ Բ. Արաքելյան, Գարնի I. Результаты работ археологической экспедиции Института истории АН Арм. ССР 1949—1950 гг., Ереван, 1951, էջ 69-72:

⁶ Բ. Ն. Առաքելյան, Գ. Հ. Կարախանյան, Գառնի III, 1949-1956 թթ. պեղումների արդյունքները, Երևան, 1962, էջ 29:

⁷ Ա. Ա. Саинян. Гарни и Гегард, I., 1958.

⁸ Ա. Ա. Սահինյան, Գառնիի և Գեղարդի ճարտարապետական հուշարձանները, Երևան, 1969, էջ 12:

⁹ Ստ. Խ. Մնացականյան, Ջվարթնոցը և նույնատիպ հուշարձանները, Երևան, 1971, էջ 202-227:

«Գառնի - III» աշխատությունում¹⁰ կարդում ենք. «VII դարի սբ. Սիոն անունով եկեղեցու վերաբերյալ վկայություն պահպանվել է 1346 թ. մի ձեռագրի հիշատակարանում, որտեղ ասված է. «Ի հայոց թուին ԾԼ (ԾԸ - ըստ Բ. Ա. և Գ. Կ.) *շինեցաւ* (ընդգծումը մերն է - Տ. Մ.) սուրբ Սիոն ի Կուրապաղատին (Կուրապաղատէն - ըստ Բ. Ա. և Գ. Կ.) ի վերայ Գառնոյ հողահատին, տեր Ներսէսի հրամանաւ»¹¹: Այս նշանակում է, որ եկեղեցին կառուցվել է 659 թ.: Հանրահայտ է, որ մեր պատմիչների գործերում ընդունված է հաղորդել կառուցման ավարտը և ոչ սկիզբը: Բանն այն է, որ 659 թվականը նաև Ներսես Գ Շինող կաթողիկոսի հայրենի Տայքի «կամավոր աքսորից» վերադառնալու տարին է, որ անմիջականորեն առնչվում է Թեոդորոս Ռշտունու մահվան հետ: Այդ դեպքում ինչպես բացատրենք, թե կաթողիկոսը վերադառնալն ու տաճարի կառուցումը մեկ արեց, կառուցեց այդ *կաթողիկեն* (Ն. Յա. Մառի ձևակերպմամբ), որն իր չափերով չի զիջում նույնիսկ Հռիփսիմե տաճարին:

Ստ. Մնացականյանն իր նախաձեռնությամբ 659 թ. համարում է տաճարի հիմնադրման տարի: Նա գրում է. «VII դարում ... Ներսես Շինող կաթողիկոսը ...իր մահից ընդամենը երեք տարի առաջ, 659 թ. այստեղ հեթանոսական տաճարի արևմտյան կողմում, համարյա հաված նրան, *հիմնադրեց* (ընդգծումը մերն է - Տ. Մ.) մի մեծ կենտրոնագմբեթ տաճար»¹²:

Մեր կարծիքով, Գառնիի բոլորակ տաճարը Ներսեսը կառուցել սկսել է դեռևս 640-ական թթ., այսինքն՝ Ջվարթնոցի հետ գրեթե միաժամանակ, հետևաբար 652 թ., երբ Ջվարթնոցը հիմնականում կառուցված էր, նույն ձևով մինչև 652 թ., մինչև Ներսեսի մեկնելը Վաղարշապատից, Գառնիի բոլորակ տաճարը նույնպես հիմնականում ավարտված էր և այդ ավարտն իր ձևակերպումն ունեցավ՝ օծվեց Ներսեսի կողմից, նրա վերադառնալուց անմիջապես հետո:

Այս հարցն իր երկրորդ կողմն էլ ունի: Մեր աշխատություններում մենք ապացուցված ենք համարում, որ Բանակ տաճարը կառուցվել է Ջվարթնոցը կառուցող Ներսես Գ Շինողի կողմից այն տարիներին, երբ նա գտնվում էր հայրենի Տայքում՝ 652-658 թթ. ընթացքում: Նույն աշխատություններում ճարտարապետական-շինարարական վերլուծությունների արդյունքում եզրակացվել է, որ Բանակ տաճարի կենտրոնական մասը որպես նախօրինակ ունի Բագարանը և Գառնիի բոլորակ տաճարը: Ուրեմն Գառնին 652 թ. պետք է հիմնականում ավարտված լիներ, որ

¹⁰ Բ. Ն. Առաքելյան, Գ. Հ. Կարախանյան, նշվ. աշխ., էջ 29:

¹¹ ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, կազմեց Լ. Ս. Խաչիկյան, Երևան, 1950, էջ 352:

¹² Ստ. Խ. Մնացականյան, Երևանը և նրա շրջակայքը, Երևան, 1971, էջ 74:

կարողանար Բանակի համար դառնալ նախօրինակ: Իսկ որ այն իրոք Բանակ տաճարի համար նախօրինակ է եղել, մենք չենք տարակուսում¹³:

Գառնիի բուրրակ տաճարի հատակագծով աշխարհում միայն երեք տաճար կա, այդ երեքն էլ Հայաստանում. դրանք են՝ Գառնին՝ VII դար (645-652/659 թթ.), Խժկոնքի համալիրի Սարգսի եկեղեցին՝ XI դար (1027 թ.), երրորդը՝ Մարմաշենի համալիրի մեջ գտնվող բուրրակ եկեղեցին: Այս վերջինիս կառուցումը պետք է ժամանակակից համարել մոտը կանգնած մյուս երեք եկեղեցիներին՝ X-XI դարերի սահմանագիծ (986-1029 թթ.):

Գառնիի բուրրակ տաճարի ճարտարապետությունը Խժկոնքի և Մարմաշենի համենատառայամբ յուրահատուկ է, զգալիորեն տարբեր: Խժկոնքի և Մարմաշենի ճարտարապետությունը հարում է Անիի X-XI դարերի հուշարձանների ճարտարապետությանը՝ արտաքուստ դասականորեն պարզ ու մաքուր դեկորատիվ սյունակամարաշարերով հարդարված, իսկ Գառնիի բուրրակ տաճարի ճարտարապետությունը նույնական է VI-VII դարերում ստեղծված, հիմնականում հարթ պատերով կանգնած հուշարձանների՝ Հռիփսիմեի, Գայանեի, Թարգմանչացի ճարտարապետության հետ, յուրահատուկ VII դարի շատ կառույցների համար: Ինչպես Գազկաշենը, որ հատակագծապատկերով նույնական է Ջվարթնոցին, սակայն արտաքին հարդարանքն արգասիք է X-XI դարերում լայն տարածում ստացած առավել նրբակազմ դեկորատիվ սյունակամարաշարի մոտիվին, այնպես էլ Խժկոնքն ու Մարմաշենի բուրրակ տաճարները հիմքում ընդունել են Գառնիի հատակագծապատկերը (VII դար), մինչ արտաքին հարդարանքով հարազատ են X-XI դարերի վերածնունդով ստեղծված ճարտարապետությանը:

Ինչպես Գառնիի հատակագիծն, այնպես էլ մյուսները քառախորաններ են (тетрако́нх) չորս անկյունների ավանդատներով, որ ամփոփված են արտաքին բազմանիստ եզրագծերով զանգվածի ներսում:

Գառնիի բուրրակ տաճարի, ինչպես և Մարմաշենի ու Խժկոնքի հատակագծերը յուրօրինակ են ու չեն հանդիսանում «Հռիփսիմեի ու Ջվարթնոցի հատակագծերի սինթեզը», ինչպես գրում է Ս. Մնացականյանը¹⁴: Դրանք պարզապես քառախորան, չորս ավանդատներով, արտաքին բազմանիստ եզրագծերով զանգվածներում ամփոփված տաճարներ են, մեր քառախորան տաճարների բազմազան

¹³ Տե՛ս Տ. Մարության, Տայքի ճարտարապետական հուշարձանները, Երևան, 1972, էջ 35-89: Նույնի՝ Հայ ճարտարապետության հուշարձաններ. Խորագույն Հայք, Երևան, 1978, էջ 34-104: Նույնի՝ Архитектурные памятники: Звартноц, Аван, Собор Ани́йской Богоматери..., Ереван, 1989, էջ 167-204:

¹⁴ Ստ. Մնացականյան, Ջվարթնոցը..., էջ 223:

տիպերից մեկը, որ մյուսների հետ ընդհանրություններ ունեն մասնակի կողմերով միայն:

Գառնիի բոլորակ տաճարի ավերակը չափագրել և առաջին հատակագիծը ստեղծել է Բ. Առաքելյանի ղեկավարած հնագիտական արշավախմբում աշխատելու տարիներին ճարտարապետ Ա. Ա. Սահինյանը: Նրա ներկայացրած հատակագծում մեզ չեն համոզում գմբեթատակ քառակուսին ստեղծող որմնամույթերի պարագծերը: Դրանք ենթադրաբար վերակազմել է հեղինակը, հիմք ընդունելով պահպանված երկու բեկոր, ընկած տվյալ հանգույցում: Ա.Սահինյանի վերակազմած պատկերը յուրահատուկ է X-XIII դարերում կառուցված մեր հուշարձանների նույն հանգույցներին (տես Եղեգնամորը և այլն): Այդ նույն բեկորների օգտագործմամբ տվյալ հանգույցը վերակազմվում է VII դարում կառուցված այլ հուշարձանների նույն հանգույցի օրինակներով:

Հնարավոր ենք համարում ենթադրել, որ տաճարը հյուսիսային մուտքից բացի, կարող էր մուտք ունենալ նաև հարավակողմից: Բանն այն է, որ տաճարից հարավ հրվանդանը շարունակվում է դեպի հարավ և այնտեղ գնալը դժվարամատչելի է, քանի որ արևմտակողմում տեղանքն ընկնում է, արևելակողմում՝ հեթանոսական տաճարն է, նրանից էլ արևելք անցումը նույնպես անհարմար:

Սահինյանի վերակազմած հատակագծում արևմտակողմի երկու ավանդատներում խորանանման փոքր խորշեր են ցույց տրված արևմտյան կողմնորոշմամբ: Նկատի ունենալով, որ ավանդատները VII դարում ծառայում էին նաև որպես մատուռներ, արևելակողմի ավանդատների օրինակով, այստեղ ևս պետք է ցույց տրվեին արևելակողմի պատերի վրա, ինչպես պատկերված են տողերիս գրողի գործերում¹⁵:

Գառնիի բոլորակ տաճարին անդրադառնալու հիմնական շարժառիթը տվյալ դեպքում ոչ այնքան հատակագծի հանգույցների մշակման անընդունելի լինելն է, որքան նրա ծավալատարածական հորինվածքի վերակազմության գոյություն ունեցող նախագծի հետ անհամաձայն լինելը: Այդ նախագիծը տարիներ առաջ ստեղծել է ճարտարապետության դոկտոր Ստեփան Խաչատուրի Մնացական-յանը¹⁶: Իր վերակազմության մեջ Ստ. Մնացականյանը հիմնականում համաձայնել է տաճարի առաջին հատակագծի ստեղծող Ա. Սահինյանի հետ գմբեթատակ քառակուսու

¹⁵ Տ. Մարության, Տայքի ճարտարապետական հուշարձանները, Երևան, 1973, էջ 65: Նույնի, Հայ ճարտարապետության հուշարձաններ. Խորագույն Հայք, Երևան, 1978, էջ 80: Նույնի, Архитектурные памятники: Звартноц, Аван, Собор Анийской Богоматери..., Ереван, 1989, էջ 196:

¹⁶ Ստ. Մնացականյան, Չվարթնոցը..., էջ 224, գծ. 53:

անկյունների որմնամույթերի պարագծերի հարցում, որի անընդունելի լինելու վերաբերյալ մեր կողմից մանրամասն խոսվեց վերևում: Այնուհետև Ա. Սահինյանը տաճարի համար երկրորդ մուտք է նախագծել արևմտակողմից, մի բան, որ անհավանական է վերջինիս մոտենալու դժվարությունը նկատի ունենալով: Սակայն տաճարի ներքին տարածության զգալի չափերը ստիպում են համա-ձայնել այդ՝ երրորդ մուտքի գոյությանը:

Ստ.Մնացականյանը Ա.Սահինյանի կազմած հատակագծում արևմտակողմի ավանդատների արևմուտք ուղղված կիսաբոլորակ խորշերը վերացրել է. նա կարող էր խորշեր ցույց տալ արևելյան պատերի վրա Խժկոնքի օրինակով, բայց չի արել:

Իր վերակազմած հատակագծում Ստ. Մնացականյանը ավանդատների մուտքերը ցույց է տվել այնպես, կարծես թե դրա համար կանոններ կամ նախօրի-նակներ չկան. արևելյան երկու ավանդատների մուտքերը ցույց է տվել արևելյան խորանից, արևմտյան երկու խորանների մուտքերը ցույց է տվել հյուսիսային և հարավային խորաններից: Ստացվում է, որ չորս խորանների բոլոր դռները իրենց կանոնական, նաև ավանդական տեղերում չեն:

Ինչպես ստորև կերևա, Գառնիի բոլորակ տաճարը Ստ. Մնացականյանին հետաքրքրել է ըստ երևույթին գլխավորապես այն առումով, որ նրա օրինակով հավաստի իր որոշ դրույթները Ջվարթնոցի և այդ տիպի տաճարների վերակազմությունների, հատկապես նրանց երկրորդ աստիճանը արտաքուստ խաչաձև պատկերելու հարցում: Իսկ դրա համար բավական չէ միայն ցանկությունը, պետք են լուրջ տվյալներ վերցված գոյատևող ավերակից: Գառնիում այդ ավերակը չափազանց փոքր չափով է պահպանված, հետևաբար, Գառնին բավարար կռվան չի կարող լինել նման մտքի հանգեցնող համար:

Ստ. Մնացականյանի մոտ կարդում ենք. «Առաջին հայացքից կարող է տարօրինակ թվալ, որ այս տաճարը ևս դասվում է Ջվարթնոցի տիպին հարող տաճարների շարքին, որովհետև ոչ արտաքինից բազմանիստ լինելը, և ոչ էլ ներքին տետրակոնիսային կոմպոզիցիան, հասկանալի է, բավական չէին այդպիսի դասակարգման համար: Սակայն այդ տարակուսանքը փարատվում է, երբ անդրադառնում ենք նրա հնարավոր ծավալային կոմպոզիցիային, որը, ինչպես կտեսնենք տաճարի վերակազմության ժամանակ, ընդհուպ մոտենում է Ջվարթնոցի հորինվածքին, ընդ որում, այստեղ ևս առաջին բազմանիստ հարկաբաժնի վրա է բարձրացել նրա երկրորդ հարկաբաժնի խաչաձև կոմպոզիցիան:

Ահա այս՝ Ձվարթնոցի տիպի տաճարներին այնքան յուրահատուկ կոմպոզիցիայի առկայությունն է, որ մեզ հիմքեր է տվել Գառնիի տաճարը ևս դասել մեզ հետաքրքրող տաճարների շարքին»¹⁷ (ընդգծումը մերն է - Տ. Մ.):

Ինչպես հասկանում ենք վերոհիշյալ ընդարձակ մեջբերումից, նա առանց այլևայլ հանգամանքներ նկատի ունենալու, Գառնիի հատակագծի վրա բարձրացրել է եռաստիճան կառուցվածք, ասելով, որ սա Ձվարթնոցի կոմպոզիցիան է, տաճարի երկրորդ աստիճանն էլ խաչաձև է, ինչպես հանիրավի վեճի առարկա դարձած Ձվարթնոցի երկրորդ աստիճանի հորինվածքն է: Այստեղ կարելի է տարակուսել, թե ինչու Ստ. Մնացականյանը նույն մոտեցումը չի ունեցել Բանակ տաճարի վերակազմության մեջ, չէ որ վերջինիս կենտրոնը չի տարբերվում Գառնիի հատակագծից: Այդ դեպքում Բանակը կստացվեր քառաստիճան տաճար, մինչդեռ իրականում այդպես չէ: Ստ. Մնացականյանը չի նկատել, որ Ձվարթնոցում և Գառնիում առաջին բազմանիստ «հարկաբաժինները» տարբեր ձևով են ստեղծված. Ձվարթնոցում բոլորակ սրահը կազմող պատով, իսկ Գառնիում բոլորակ սրահ կազմող պատ չկա:

Վերակազմության նյութերին ծանոթանալով անսխալ կարող ենք պնդել, որ Գառնիի բոլորակ տաճարի վերակազմության ստեղծողը հաշվի չի առել այն հանգամանքը, որ բոլորակ եկեղեցու կառուցման ժամանակներում (VII դար) անմիջապես կողքին կանգնած է եղել հեթանոսական տաճարը, հանգամանք, որ անկասկած թելադրել է, թե ինչ և ինչպես կարելի է կառուցել իր հարևանությամբ:

Համաձայն Ստ. Մնացականյանի, «...Ներսեսը, հիմնելով իր ամառային կացարանը, ցանկացել է այստեղ՝ Գառնիում ևս ունենալ մի տաճար, որը որոշակի հիշեցներ նրա չքնադակերտ նախօրինակը՝ Ձվարթնոցը»¹⁸:

Ելնելով վերոհիշյալ համոզումներից Ստ. Մնացականյանը Ձվարթնոցի հատակագծի հետ գրեթե ընդհանրություն չունեցող Գառնիի բոլորակ տաճարի հատակագծի վրա բարձրացրել է Ձվարթնոցի իր վերակազմության վատագույն տարբերակը: Վատագույն լինելը կայանում է նրանում, որ նախագծի մասերի փոխադարձ համաչափությունները խիստ անհաջող են թե՛ առանձին վերցրած եկեղեցու համար և թե՛ հարևան տաճարի ծավալների հետ համադրելու առումով: Ստեղծված ընդհանուր պատկերում եկեղեցին իր մասնատվածությամբ անհամեմատ զիջում է մոնումենտալությամբ հատկանշվող հեթանոսական տաճարին: Իսկ այդպիսի

¹⁷ Ստ. Մնացականյան, Ձվարթնոցը..., էջ 225:

¹⁸ Ստ. Մնացականյան, Ձվարթնոցը..., էջ 226:

իրավիճակը չէր բավարարի քրիստոնեական համայնքի և եկեղեցական առաջնորդների սպասելիքները:

Ստ. Մնացականյանի վերակազմության անհաջողության հիմնական պատճառը արհեստականորեն եռաստիճան հորինվածք ստեղծելու մեջ է: Նա հետևել է Բագարանի օրինակին, սակայն այս վերջինում բոլորովին այլ հատակագիծ է և բարձրության այլ չափեր, մասերի այլ փոխհարաբերություններ: Հիշյալ վերակազմության մեջ տաճարի երեք աստիճանները միմյանց նկատմամբ անհարիր են, մասշտաբային առունով ևս տարբեր, ճակատային հարթությունների մշակումները (թեկուզև սխեմատիկ) ոչ միասնական, ասես տարբեր շինություններից ինչ որ դրվագներ բերել, դրել են միմյանց վրա. այդ է պատճառը, որ առաջին աստիճանը ստացվել է աննախադեպ ցածր: Բավական անհաջող են նաև ներքին մասերի փոխհարաբերությունները. օրինակ, ամենակարևոր դրվագներ հանդիսացող խորանները, որ տեղավորված են առաջին աստիճանի ներսում, բավական ցածր են, մինչ նախախորանները՝ անհարկի բարձր:

Գոյությունը պահպանած մեր եկեղեցիներից ոչ մեկում բարձրությունը այդ-պես չի զիջել լայնական կամ երկայնական չափերին, ինչպես Ստ. Մնացականյանի վերակազմության մեջ՝ բարձրությունը (6-7 մ) հավասարվում է մեծ թմբկապատի տրամագծի (20 մ) մեկ երրորդին: Մեր վերակազմության մեջ այդ նույն չափը կազմում է մեծ թմբկապատի մոտ կեսը (10-11 մ) և պետք է նկատել, որ նույնպես շատ բարձր չէ: Խժկոնքի նույն տիպի եկեղեցուն ստորին մեծ թմբկապատի բարձրությունը կազմում է տրամագծի մոտ 0,75 մասը: Իրերի տվյալ պատկերը վերջին երկուսում համարում ենք նորմալ, նկատի ունենալով, որ հուշարձանները վաղ միջնադարից դեպի մեզ գալով, սկսել են բարձրությամբ ձգվել դեպի վեր: Ինչ խոսք, եթե Գառնիի բոլորակ տաճարը կանգնած չլիներ հեթանոսական տաճարի անմիջապես կողքին, վերակազմության մեջ մենք ևս ինչ-որ չափով ավելի բարձր կպատկերեինք:

Մեր վերակազմած հատակագծում՝ ա) նոր պարագծեր են ստացել գմբեթատակ քառակուսին ստեղծող որմնամույթերը, այդպիսիք ընդունել են վաղ միջնադարում կառուցված որմնամույթերի բնույթ, բ) հատակագծում մուտք է ցույց տրվել տաճարի նաև հարավակողմից, որպիսին, անկասկած, եղել է ներքին բակը կապող միակ ուղին, գ) բոլոր ավանդատներում մուտքերը ցույց են տրվել բնականոն տեղերում, դ) արևմտակողմի երկու ավանդատների արևելյան պատերում ցույց են տրվել կիսաշրջան խորանաձև խորշեր:

Մեր կարծիքով Գառնիի բոլորակ տաճարի կառուցման դրդապատճառները ավելի լուրջ են եղել, քան Ստ. Մնացականյանի բացատրականում է. դրանք ունեցել

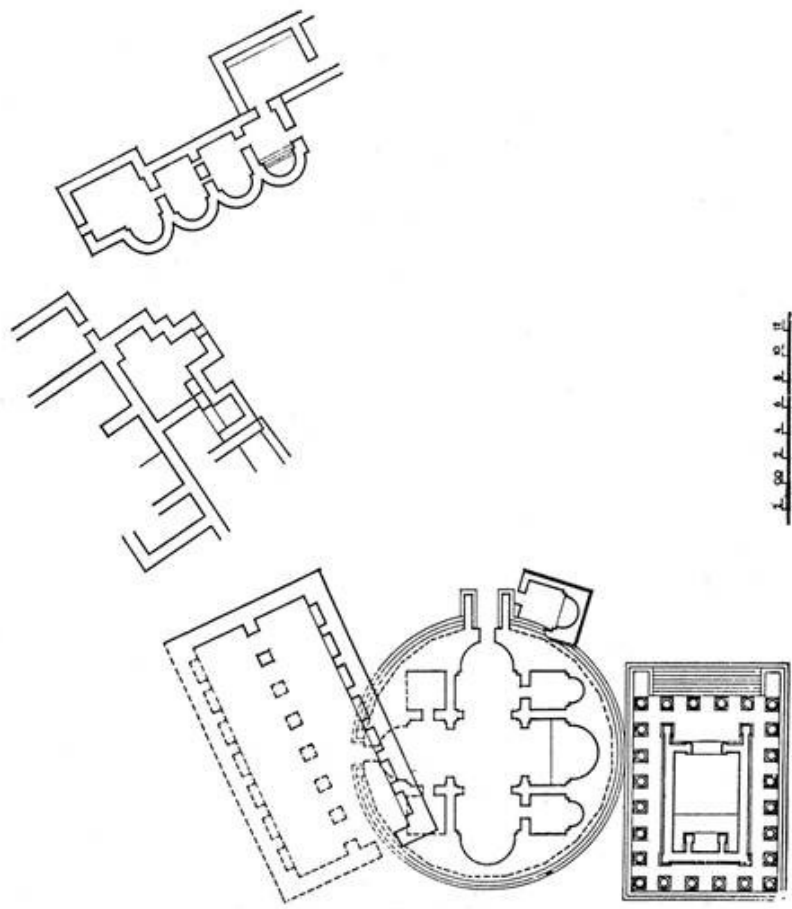
են կրոնական-քաղաքական երանգ: Ինչպես ամրոցում, այնպես էլ նրան հարող բնակելի զանգվածում չի եղել քրիստոնեական եկեղեցի, հետևաբար պետք է կառուցվեր և լիներ այնպիսին, որ հակակշռեր հեթանոսական տաճարին:

Մեր պատկերացմամբ կառուցողը եղել է հմուտ արվեստագետ, հարցին մոտեցել է տակտով, խնդիրը լուծել է մտածված. նա իր շինությունը տեղադրել և նրա ճարտարապետությունը լուծել է այնպես, որ արդեն գոյություն ունեցող ներ-դաշնակ միջավայրում իրենով խորթություն չառաջացնի, ընդհակառակը՝ հարստացնի ու առավել բովանդակալից դարձնի այն: Նա չէր ձգտելու «ոչնչաց-նել» հեթանոսական տաճարի ունեցած գեղագիտական նշանակությունը, միաժամանակ չէր հանդուրժելու, որ իր նոր կառույցը նրա հարևանությամբ նսեմանա, որպես արվեստի գործ. նա իր արժանիքներով պիտի նախորդին չզիջի, մնա համապատասխան մակարդակի վրա:

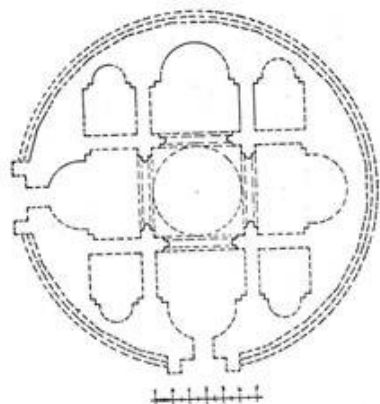
Գլխավոր հատակագծից պարզ երևում է, որ եկեղեցու կառուցման համար տեղանքը պարտադրված է եղել, այսինքն՝ ստիպված են եղել տեղադրել այդ նեղվածքում: Ավելի հարմար տեղ չի եղել՝ ամրոցի մուտքից մինչև այդ կառույցները ընկած ազատ տարածությունը հանդիսացել է հրապարակ, որը պիտի անձեռնմխելի մնար. անհրաժեշտ է եղել երկու հարևան շենքերի հյուսիսային ճակատները՝ որոնք նաև գլխավոր մուտքերն են, դնել մի գծի վրա: Ահա այս հանգամանքն է, որ շատ բարդ խնդիրների լուծման առաջ է կանգնեցրել ճարտարապետ-կառուցողին և, պետք է խոստովանել, որ նա հաջողությամբ է գլուխ բերել իր գործը: Այդ տարածքում, իհարկե, ավելի դյուրին կլիներ կառուցել ուղղանկյուն պարագծերով շինություն, որի դեպքում կարելի կլիներ ընդհուպ չմոտենալ հեթանոսական տաճարին, սակայն կառուցողը նախընտրել է տաճարների բոլորակ տիպը և չի սխալվել, դեռ ավելին, հեթանոսական տաճարը փրկել է նվաստացումից՝ այսինքն ամբողջությամբ չի ծածկել արևմտյան ճակատը իր շքեղ սյունաշարով: Եկեղեցու բոլորակ հորինվածքը հնարավոր է դարձրել հիշյալ արևմտյան ճակատը տեսա-նելի թողնել ինչպես հյուսիսից, այնպես էլ հարավից:

Չատակագծային հարցերը հաջողությամբ լուծելով, ճարտարապետ-կառուցողն աշխատել է նույնպիսի արդյունքի հասնել նաև եկեղեցու արտաքին հորինվածքային հարցերի լուծման գործում: Նա եկեղեցու հիմնական՝ ստորին լայնանիստ ծավալի բարձրությունը, այսինքն՝ այն վերից պսակող քիվը վերցրել է կից կանգնած տաճարի հիմնական ծավալի հորիզոնական քիվի բարձրությամբ հավասար: Եկեղեցու ստորին թմբկաձև ծավալի տանիքի թեքությունը վերցրել է

ճակտոնի թեքությամբ, որից վերև բարձրանում է եկեղեցու գմբեթի թմբկապատը իր բրգաձև վեղարով:

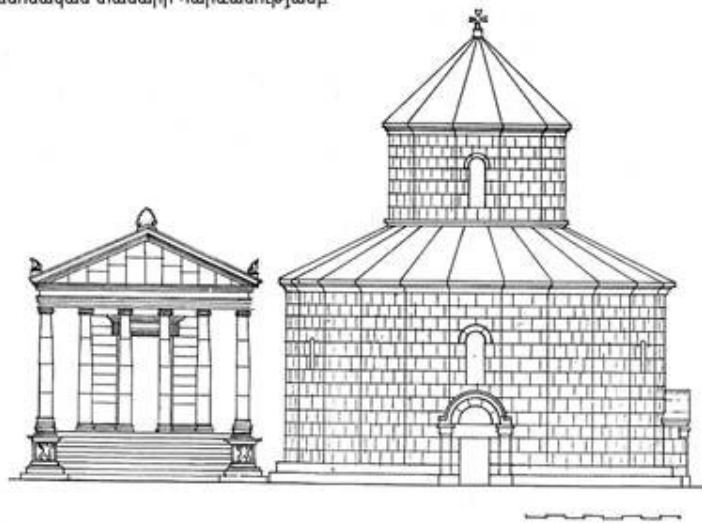
Գառնի. պալատական շենքեր և նրանց շրջապատի կառույցներ, հատակագիծ

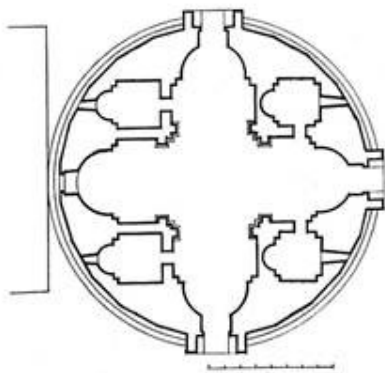
Գառնիի բլրորակ տաճարի հատակագիծը (վերակազմությունը Ալեքսանդր Սահինյանի)

Գառնիի բլրրակ տաճարը (վերակազմությունը Ստեփան Մնացականյանի) հեթանոսական տաճարի հարևանությամբ

Գառնիի բլրրակ տաճարը (վերակազմությունը Տիրան Մարությանի) հեթանոսական տաճարի հարևանությամբ

Գառնիի բլրրակ տաճարի հատակագիծը (վերակազմությունը Տիրան Մարությանի)

Այսպես վարվելով հնարավոր է եղել պահպանել ներդաշնակ հավասարակշռությունը: Դրան չեն խանգարել անտիկ տաճարի հունահռոմեական ճարտարապետությամբ կերտված հարուստ սյունաշարը, նաև եկեղեցու լայնական նստվածքով խոշոր ծավալը և բարձրացած գմբեթային մասը: Այդտեղ գործել է հակադրությունների միասնականությունը:

Գառնիի հատակագիծն ունեցող Խծկոնքի Սարգսի եկեղեցին երկաստիճան է. այն համապատասխանում է հատակագծային տվյալներին: Խծկոնքը հայ միջնադարյան ճարտարապետության լավագույն հուշարձաններից է և շարունակում է մնալ այդպիսին:

Նույնպիսի լուծում պետք է ունենար Գառնիի բոլորակ եկեղեցու արտաքին ծավալատարածական հորինվածքը՝ երկաստիճան: Ահա այդպիսին է նա մեր վերակազմությամբ. այն համապատասխանում է հատակագծի բոլոր տվյալներին, և որ գլխավորն է, մեր կարծիքով, հեթանոսական տաճարի հետ ապրել, գոյատևել է ներդաշնակ՝ դարեր ի վեր: